

KS. RYSZARD SZTYCHMILER ^{a,®}

 0000-0001-6441-3291

^a Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie; Wydział Prawa i Administracji;
Katedra Prawa Kanonicznego i Wyznaniowego, ul. Warszawska 98, 10-702 Olsztyn, PL

® Ryszard.Sztymiler@UWM.Edu.PL

PROCESY MAŁŻEŃSKIE W CIC 1917 Ocena norm po ponad 100 latach

Słowa kluczowe: prawo kanoniczne, prawo procesowe, procesy małżeńskie, zmiany w prawie, nieważność małżeństwa, kodeks prawa kanonicznego.

Streszczenie: Ponad 100 lat od ogłoszenia pierwszego w dziejach Kościoła Kodeksu prawa kanonicznego warto zająć się analizą i oceną norm dotyczących procesów małżeńskich zawartych w tym kodeksie, porównując je z normami obecnie obowiązującymi, aby wykazać, które normy przetrwały ten czas, a które musiały być zmienione. Warto zbadać, które normy i dlaczego stały się nieaktualne, zostały pominięte, które zostały znacznie zmienione, a które doprecyzowane. Normy oraz instytucje prawne, które zachowane zostały w KPK z 1983 r., a więc utrzymały swoją moc i trwają przez ponad 100 lat, zostały potraktowane skrótowo jako dobrze opracowane. Większą uwagę zwrócono na normy, które zostały pominięte lub zmienione, gdyż współcześnie są one mniej znane. W badaniach opisanych w niniejszym artykule posłużono się metodami: porównawczą, historycznoprawną i dogmatycznoprawną.

W artykule ustalono, że w KPK/17 trafniej nazwano dział traktujący o postępowaniach w sprawach małżeńskich jako „sprawy małżeńskie” a nie

---

KS. PROF. DR HAB. RYSZARD SZTYCHMILER (1948–). Kapłan (1972) diecezji warmińskiej, od 1992 archidiecezji warmińskiej; mgr (teologia, 1975, KUL, Lublin; prawo kanoniczne, 1977, KUL, Lublin); mgr lic. nauk prawnych (prawo kanoniczne, 1977, KUL, Lublin); dr nauk prawnych (prawo kanoniczne, 1982, KUL, Lublin); dr hab. nauk prawnych (prawo kanoniczne, 1994, KUL, Lublin); prof. (1999–). Kierownik (2001–2018) Katedry Prawa Kanonicznego i Wyznaniowego, Wydział Prawa i Administracji, UW-M, Olsztyn. Współzałożyciel i wieloletni prezes Korpusu Adwokatów Kościelnych. Autor ok. 400 publikacji naukowych.

„procesy małżeńskie”, jak to ma miejsce w KPK/83, gdyż unormowane tam są nie tylko postępowania procesowe. W pierwszym kodeksie węższy był zakres kompetencji sądów kościelnych w sprawach małżeńskich. Normy dotyczące procesów małżeńskich w KPK/17, które zostały zasadniczo zmienione w KPK/83 to m.in.: zdolność procesowa stron (została rozszerzona), kompetencje promotora sprawiedliwości i obrońcy węzła małżeńskiego (zostały zawężone), obecność adwokatów przy przesłuchaniach. Warto podkreślić, że normy KPK/17 odnoszące się do procesu dokumentalnego stały się prawozorem norm wydanych przez papieża Franciszka w 2015 r. w motu proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus*.

Najczęściej prowadzonymi procesami w sądach kościelnych są procesy małżeńskie, a wśród nich procesy o nieważność małżeństwa. Z takimi procesami kościelnymi najczęściej spotykają się zainteresowane strony, sędziowie i adwokaci. Artykuł nawiązuje do podobnej analizy norm procesowych zawartych w *Codex Iuris Canonici* (CIC) z 1917 roku, dotyczących procesu ogólnego¹. Obecny artykuł przedstawia analizę i ocenę norm dotyczących procesów małżeńskich zawartych w tymże kodeksie i porównuje je w dalszej części artykułu z normami obecnie obowiązującymi.

Ponad sto lat po ogłoszeniu (27 V 2017) przez papieża Benedykta XV pierwszego w dziejach Kościoła Kodeksu prawa kanonicznego (CIC)² wypada ponownie przyrzeć się unormowaniom tego kodeksu dotyczącym procesów małżeńskich, aby porównać je z tymi zawartymi w Kodeksie prawa kanonicznego z 1983 r.³, w tym z wprowadzonymi przez papieża Franciszka w motu proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus* z 2015 roku, reformującymi proces o nieważność małżeństwa⁴. Warto przy tym zwrócić uwagę na normy, które przez ok. 100 lat utrzymały swoją moc i znaczenie, jak i na te, które stały się nieaktualne, zostały pominięte, zmienione lub

---

¹ R. Szttychmiller, *Proces ogólny w CIC 1917. Wybrane zagadnienia po 100 latach*, w: *Non nova sed nove. Codex Iuris Canonici 1917 w setną rocznicę promulgacji*, red. K. Burczak, Lublin 2018, s. 103–117.

² *Codex Iuris Canonici. Pii X Pontificis Maximi iussu digestus. Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*, ed. P. Gasparri, Romae 1934.

³ *Codex Iuris Canonici Auctoritate Ioannis Pauli pp. II promulgatus. Kodeks prawa kanonicznego*. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu. Tekst jednolity: *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. promulgatus. Kodeks prawa kanonicznego promulgowany przez papieża Jana Pawła II w dniu 25 I 1983 roku*. Stan prawny na dzień 18 V 2022 roku. Zaktualizowany przekład na język polski, Poznań 2022, kan. 1671–1707.

⁴ Franciszek, pap., List apostolski motu proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus* reformujący kanony Kodeksu prawa kanonicznego dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa (tekst łaciński i polski), Tarnów 2015.

doprecyzowane. Czy i jak różnią się one od odpowiednich uregulowań zawartych w KPK z 1983 r.? Interesujący jest także układ norm dotyczących procesów małżeńskich, jaki był przed 100 laty, a jaki jest obecnie. Jakie szczegółowe kwestie w normach dotyczących procesów małżeńskich regulował CIC z 1917 roku, jakie regulował KPK z 1983 r., a jakie kwestie reguluje ten kodeks w brzmieniu ustalonym na dzień 18 maja 2022 r.

Analizie zostały poddane wybrane normy odnoszące się tylko do procesów małżeńskich. Skróceniowo zostały potraktowane normy oraz instytucje prawne, które zachowane zostały w KPK z 1983 r., a więc przez ok. 100 lat utrzymały swoją moc, są dobrze znane i opracowane. Większą uwagę zwrócono na normy, które zmieniono, w powszechnej świadomości są już mniej znane, gdyż nie zostały przejęte do obowiązującego KPK. Jest to raczej porównanie norm, bez przeprowadzenia ich głębokiej analizy, gdyż jedne straciły swoje znaczenie, a te które pozostały w nowym kodeksie, w znacznej części zostały w wystarczającym zakresie przeanalizowane i skomentowane, zarówno w czasie obowiązywania CIC/17, jak i obowiązywania KPK/83.

Kościół Chrystusowy pełni swoją misję już prawie dwa tysiące lat i stale musiał dostosowywać swoje działania i prawo do zmieniających się warunków życia. Od jego zarania zdarzały się w Kościele problemy małżeńskie, które należało rozwiązywać. Aby możliwe było w Kościele dochodzenie swoich praw także na drodze sądowej, Kościół zorganizował odpowiedni system sądownictwa zajmujący się także problemami małżeńskimi. System ten powinien być znany wiernym, dostępny, działający zgodnie z prawem i sprawiedliwie⁵. Dla wiernych ważna jest informacja, jakiego typu sprawy mogą rozpatrywać sądy kościelne, do jakiego sądu można zwrócić się w danej sprawie. Ważna jest też informacja, gdzie można znaleźć odpowiednie przepisy prawne.

1. Systematyka norm prawa procesowego w CIC 1917

W KPK z 1917 roku prawo procesowe zawarto w księdze IV, zatytułowanej *De processibus*. Obejmowała ona kanony 1552–2194, czyli liczyła aż 643 kanony⁶. Księgę tę podzielono na trzy części. *Pars prima* zatytułowana *De iudiciis* obejmowała kanony 1552–1998, czyli była najobszerniejsza, bo zawierała 446 kanonów normujących postępowanie sądowe w sensie ści-

---

⁵ R. Sztuchmiller, *Sądownictwo kościelne w służbie praw człowieka*, Olsztyn 2000.

⁶ Analogiczne normy w KPK/83 zawarte zostały w 353 kanonach; zob. M.F. Pompedda, *Diritto processuale nel nuovo Codice di Diritto Canonico: revisione o innovazione?*, Roma 1983, s. 7.

słym⁷. *Pars secunda*, zatytułowana *De causis beatificationis Servorum Dei et canonizationis Beatorum* obejmowała tylko 143 kanony (1999–2141). Normy te, dotyczące procesów beatyfikacyjnych i kanonizacyjnych, obecnie znalazły się poza kodeksem, w specjalnej konstytucji poświęconej tym procesom⁸. Zaś *Pars tertia*, zatytułowana *De modo procedendi in nonnullis expendendis negotiis vel sanctionibus poenalibus applicandis*, zawierała już tylko 53 kanony (2142–2194), dotyczące niektórych postępowań administracyjnych (choć nie używano tego pojęcia), zwłaszcza dotyczących duchownych.

Można więc stwierdzić, że w części pierwszej prawa procesowego z 1917 r. (najobszerniejszej), a więc księgi IV KPK/17 r., zawarta była materia, która w księdze VII KPK z 1983 r. stanowi treść wszystkich czterech części prawa procesowego: części I: *Postępowanie sądowe w ogólności*, części II: *Proces sporny*, części III i IV: *Niektóre procesy specjalne* i *Proces karny*. W obydwu kodeksach najpierw zamieszczone zostały normy dotyczące postępowań ściśle sądowych, a następnie dotyczące postępowań administracyjnych. W KPK z 1917 r. nie ma norm dotyczących ustnego procesu spornego⁹, gdyż wtedy Kościół nie widział jeszcze potrzeby odejścia od ugruntowanej zasady pisemności procesu¹⁰.

Przedmiotem dalszych analiz są tylko wybrane normy z części I księgi IV CIC, dotyczące procesów małżeńskich, zawarte w tytule XX tejże części I. Są to więc normy, którym w KPK z 1983 r. odpowiadają normy zawarte w kan. 1671–1707 (procesy małżeńskie), zawarte w części III (niektóre procesy specjalne) księgi VII.

2. Zakres, struktura i treść norm dotyczących procesów małżeńskich w CIC 1917

Normy dotyczące procesów małżeńskich zawarte zostały tylko w tytule XX części I księgi IV, w kan. 1960–1992. Normy te zatytułowane

---

⁷ K. Lüdicke, *Prozeßrecht*, w: *Münsterischer Kommentar zum CIC (MK)*, Essen 1985 (16 Erg.-Lfg. XI 1991), vor 1400/1.

⁸ Jan Paweł II, Konstytucja apostolska *Divinis Perfectionis Magister*, 25 I 1983, AAS, 75(1983), s. 349–395. Inne dokumenty określające procedurę w tych sprawach, zob. Lüdicke, MK, ad 1403/1.

⁹ Por. KPK/83, kan. 1656–1670.

¹⁰ Z. Grocholewski, *Panoramica sulle novità del nuovo diritto processuale canonico*, w: *Il matrimonio nel nuovo Codice di Diritto Canonico*, red. Z. Grocholewski, M. Pompedda, C. Zaggia, Padova 1984 s. 176; tenże, *Révision du procès canonique*, „*Studia Canonica*”, 17(1983), s. 362; Lüdicke, MK, vor 1656/1; M.F. Pompedda, *Studi di diritto processuale canonico*, Milano 1995, s. 34.

zostały „sprawy małżeńskie” (*de causis matrimonialibus*), a nie „procesy małżeńskie”, jak to ma miejsce w KPK/83. I słusznie, bowiem normy tam zamieszczone dotyczą nie tylko procesu o nieważność małżeństwa, lecz także (choć nieliczne) dotyczące postępowań o dyspensę od małżeństwa niedopełnionego (np. kan. 1966, 1973), separacji (kan. 1971) i przywileju wiary (kan. 1962). Jednak nie ma tam norm dotyczących spraw o deklarację domniemanej śmierci współmałżonka¹¹.

Struktura tytułu XX jest następująca: właściwość sądu (c. 1960–1965), skład sądu (c. 1966–1969), prawo zaskarżenia małżeństwa i prośby o dyspensę od małżeństwa niedopełnionego (c. 1970–1973), dowodzenie (c. 1974–1982), publikacja procesu, zamknięcie postępowania i wyrok (c. 1983–1985), apelacja (c. 1986–1989) oraz przypadki wyjęte z ww. norm (c. 1990–1992). Nie ma wydzielonych części norm o procesie o nieważność małżeństwa ani o procesie o dyspensę od małżeństwa niedopełnionego.

2.1. Zakres właściwości sądu

Na początku rozdziału I, o sądzie właściwym, w kan. 1960 postanowiono: „sprawy małżeńskie między ochrzczonymi podlegają sędziemu kościelnemu, na podstawie prawa własnego i wyłącznego”. Warto zwrócić uwagę na wyrażenie *inter baptizatos*, które wskazuje, że takiej kompetencji sędziego kościelnego podlegają tylko sprawy małżeństw, w których oboje małżonkowie są ochrzczeni¹². Nowy kodeks używa słowa *baptizatorum*¹³, czyli sędziemu kościelnemu podlegają sprawy małżeńskie ochrzczonych, a więc nie tylko dwojga ochrzczonych, lecz także w sytuacji, gdy tylko jedna strona jest ochrzczona.

W kan. 1962 postanowiono, że sprawy o dyspensę od małżeństwa niedopełnionego rozpatruje Kongregacja Dyscypliny Sakramentów, a sprawy o Przywilej Pawłowy rozpatruje Kongregacja Świętego Oficjum. Choć KPK/17 w tym dziale o tym nie mówi, to warto wspomnieć, że w sytuacji, gdy przynajmniej jedna strona należała do obrządku wschodniego, sprawę o niedopełnienie rozpatrywała Kongregacja Kościołów Wschodnich, a jeśli jedna strona była chrześcijaninem ale niekatolikiem, sprawę taką rozpatrywała Kongregacja Świętego Oficjum¹⁴. Dlatego też w takich

¹¹ KPK/83 zawiera te normy w kan. 1692–1707.

¹² Tak też interpretuje to Lüdicke, MK, ad 1671/1.

¹³ KPK/83, kan. 1671.

¹⁴ F. Bączkowicz, J. Baron, W. Stawinoga, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 3, Opole 1958, s. 185.

sytuacjach niższy sędzia nie ma prawa wszczynać sprawy o dyspensę od małżeństwa niedopełnionego, jeśli nie otrzymał wyraźnego upoważnienia Stolicy Apostolskiej¹⁵. Jedynym wyjątkiem jest sytuacja, gdy rozpoczął on sprawę o nieważność z tytułu impotencji, a podczas dowodzenia okazało się, że nie ma impotencji, a było niedopełnienie; wówczas może on, na wniosek jednej lub obu stron, akta przesłać do Kongregacji Sakramentów, celem dalszego procedowania¹⁶.

W kan. 1964 wąsko określono sądy właściwe do rozpatrywania spraw małżeńskich. Choć użyto określenia *in aliis causis matrimonialibus*¹⁷, to praktycznie określono właściwość sądów w sprawach o nieważność małżeństwa¹⁸. Przyjęto ogólną zasadę właściwości miejscowej. Właściwym jest sąd miejsca zawarcia małżeństwa oraz sąd miejsca zamieszkania strony pozwanej, zgodnie z zasadą *actor sequitur forum rei*. Inaczej jest tylko, gdy strona pozwana jest akatolicka¹⁹. Wtedy kompetentny jest sąd zamieszkania strony katolickiej. Chodzi tu tak o zamieszkanie stałe jak i czasowe. Niewłaściwie prawodawca użył słowa *aut* (lub)²⁰ jako łącznika między obydwoma tytułami właściwości. Bowiem właściwy jest tak sąd miejsca zawarcia małżeństwa jak i sąd zamieszkania.

W kan. 1965 bardziej szczegółowo opisany został obowiązek starań o pokonanie trudności i ewentualne uważnienie małżeństwa. Został on też nałożony nie tylko na sędziego (jak to jest w kan. 1676 KPK/83), lecz przede wszystkim na niego (*curet ante omnia iudex*), a więc także na innych zainteresowanych tym małżeństwem.

2.2. Skład sądu

Zgodnie z kan. 1966 i kan. 1576 § 1 n. 1 do rozpatrywania spraw małżeńskich powinien być zawsze ustanowiony trybunał kolegialny składający się z trzech sędziów, a tylko do badania stanu faktycznego w sprawach o dyspensę od małżeństwa niedopełnionego wystarczy jeden sędzia instruktor.

---

¹⁵ KPK/17, kan. 1963 § 1.

¹⁶ Tamże, kan. 1963 § 2. W KPK/83 tak samo uregulowano to w kan. 1681.

¹⁷ *Aliis* to znaczy innymi niż sprawy o dyspensę od małżeństwa niedopełnionego.

¹⁸ Tak też potem doprecyzowano w art. 3 § 1 instrukcji *Provida* z 1936 r. Zob. Bączkiewicz, Baron, Stawinoga, *Prawo kanoniczne*, s. 187.

¹⁹ Zbędnie prawodawca użył określenia *si una sit acatholica*, gdyż może tu chodzić tylko o stronę pozwaną.

²⁰ Zob. *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1988, s. 62.

Udział obrońcy węzła małżeńskiego był w sprawach małżeńskich konieczny²¹, a jego kompetencje bardzo szerokie, co nawet naruszało równość stron²². Tylko on miał prawo przedkładania pytań dla stron, świadków i biegłych, spośród wszystkich zainteresowanych wynikiem procesu tylko on mógł być obecny i czynnie uczestniczyć w przesłuchaniach, mógł oceniać pytania przedkładane przez strony i wyrażać wobec nich sprzeciw, oceniać dokumenty przedłożone przez strony, przedstawiać argumenty przeciw nieważności lub udzieleniu dyspensy, pisać wszystko co możliwe dla ochrony małżeństwa, żądać od sędziego powiadamiania o wszystkich dowodach i oświadczeniach w sprawie, aby mógł ewentualnie zgłosić sprzeciw, żądać ponownego przesłuchania świadków oraz zgłaszać nowych²³.

2.3. Prawo zaskarżenia małżeństwa

Najbardziej uzasadnione prawo do zaskarżenia małżeństwa mają sami małżonkowie, o ile sami nie byli bezpośrednią przyczyną sprawczą przeszkody, a więc i nieważności małżeństwa; takie samo prawo mają do wniesienia sprawy o separację²⁴. Podobne prawo ma tylko promotor sprawiedliwości, jeśli zachodzi przeszkoda natury publicznej²⁵. Prawodawca kodeksowy ponadto wyraźnie zaznaczył, że inne osoby, nawet krewni małżonków, nie mają prawa zaskarżyć małżeństwa, a mogą tylko donieść o nieważności, oczywiście tylko gdy mają uzasadnione podejrzenie nieważności, ordynariuszowi albo promotorowi sprawiedliwości²⁶. Interesujące jest, że CIC/17 nie wymagał, aby w skardze powodowej podano też adres zamieszkania strony pozwanej²⁷. To co w tej materii regulowane było w CIC/17 i w KPK/83 do wejścia w życie *Mitis Iudex* (2015) w dwu kanonach²⁸, w obecnie obowiązującym kodeksie zawarte zostało tylko w kan. 1674.

---

²¹ KPK/17, kan. 1967.

²² Choć niektórzy wykazywali, że obrońca węzła małżeńskiego nie jest stroną procesu; zob. Bączkiewicz, Baron, Stawinoga, *Prawo kanoniczne*, s. 196.

²³ KPK/17, kan. 1968 i 1969. W KPK/83 niektóre z jego uprawnień (np. określone w kan. 1968 n. 2 i z kan. 1969 n. 2–4) zostały pominięte.

²⁴ KPK/17, kan. 1971 § 1, n. 1.

²⁵ Tamże, § 1 n. 2.

²⁶ Tamże, § 2.

²⁷ KPK/17, kan. 1708; por. KPK/83, kan. 1504, n. 4.

²⁸ Były to odpowiednio kanony: w CIC/17, kan. 1971–1972, a w KPK/83 do wejścia w życie *Mitis Iudex* – kan. 1674–1675.

2.4. Dowodzenie

Rozdział 4, o dowodzeniu, podzielony został na dwa artykuły: 1) o świadkach, 2) *de inspectione corporali*. W art. 1, w kan. 1974 postanowiono, że krewni i powinowaci uznani są za zdolnych do świadczenia w sprawach małżeńskich swoich bliskich. A w kan. 1975 postanowiono, że w sprawach o nieważność małżeństwa z powodu impotencji oraz w dowodzeniu niedopełnienia, każdy z małżonków wskazać mógł tzw. świadków *septimae manus*, którymi mogli być zwłaszcza ich krewni i powinowaci, ale także inni, np. sąsiedzi, mając dobrą opinię, którzy pod przysięgą mogli poświadczyć o wiarygodności zeznań stron i ewentualnie o prawdziwości twierdzeń o niedopełnieniu małżeństwa; a sędzia mógł ich dopuścić do zeznawania²⁹. Wyraźnie jednak postanowiono, że świadectwo tych świadków samo nie może stanowić pełnego dowodu³⁰.

W art. 2 (kan. 1976–1982) zawarto przepisy regulujące badanie cieleśne stron³¹. W kan. 1976 postanowiono, że w sprawach z tytułu impotencji oraz w sprawach o niedopełnienie należy jednego lub oboje małżonków poddać oględzinom ciała, dokonywanym przez wyznaczonych biegłych. Zgodnie z kolejnymi przepisami badanie mężczyzny dokonywane było przez dwóch biegłych lekarzy, a badanie kobiety przez dwie doświadczone położne, chyba że sama kobieta lub ordynariusz poproszą, aby była ona badana przez dwóch lekarzy³². Ciekawe, że prawo wymagało, aby tylko relacje lekarzy lub położnych badających kobietę były odrębne³³, a nie wymagało tego przy badaniu mężczyzny. Po złożeniu swoich relacji, biegli, położne i matrona powinni być przez sędziego przesłuchani, na ogół dla potwierdzenia i ewentualnie wyjaśnienia swoich wniosków³⁴. Dopiero w ostatnim kanonie (1982) tego artykułu dodano, że „także w sprawach o nieważność z racji defektu konsensu spowodowanego chorobą psychiczną, powinno się zasięgnąć opinii biegłych, udostępniając im także akta dotyczące choroby psychicznej; a lekarze leczący badanego chorego

---

²⁹ Zob. też Bączkiewicz, Baron, Stawinoga, *Prawo kanoniczne*, s. 295.

³⁰ Kan. 1975 § 2.

³¹ W KPK/83 wiele z tych treści pominięto, a zasadnicze zawarto w kan. 1680 o konieczności udziału biegłych.

³² Badaniu kobiety towarzyszyć powinna znana z chrześcijańskich obyczajów starsza kobieta (matrona); zob. kan. 1979 § 3 KPK/17. Inaczej F. Biskupski, *Prawo małżeńskie Kościoła rzymskokatolickiego*, t. 2: *Proces małżeński*, Olsztyn 1960, s. 244.

³³ KPK/17, kan. 1980.

³⁴ Tamże, kan. 1981.

wcześniej winni być przesłuchani jako świadkowie”. Nie było wtedy mowy o dopuszczeniu adwokatów i pełnomocników do udziału w przesłuchaniach stron i świadków³⁵. Zgodnie z kan. 1769 KPK/17 świadkowie mogli być zobowiązani do zachowania treści pytań i odpowiedzi w tajemnicy³⁶.

2.5. Końcowe etapy procesu

W kan. 1983–1984 jeszcze raz podkreślono szczególne uprawnienia stron i obrońcy węzła małżeńskiego w końcowej fazie procesu³⁷. Zgodnie z kan. 1983 strony mogły w nadzwyczajnych sytuacjach wnioskować o przesłuchanie nowych bardzo ważnych świadków, a obrońca węzła małżeńskiego mógł sprzeciwić się temu³⁸. W kan. 1984 dość dokładnie określone zostały uprawnienia obrońcy węzła małżeńskiego przed zamknięciem postępowania dowodowego. W zwięzłym kan. 1985 postanowiono, że w sprawach o dyspensę od małżeństwa niedopełnionego sędzia nie zarządza publikacji akt i nie wydaje wyroku, lecz wszystkie akta, wraz z pisemnymi wnioskami biskupa i obrońcy węzła małżeńskiego, przesyła do Stolicy Apostolskiej³⁹. „Napuszony” wydaje się tytuł tego składającego się tylko z trzech kanonów rozdziału piątego: *De publicatione processus, conclusionem in causa et sententia*, w którym ani słowa nie ma o zamknięciu postępowania sądowego, a o wyroku jest tylko jedno słowo.

2.6. Prawo apelacji

Po pierwszym orzeczeniu nieważności małżeństwa obrońca węzła małżeńskiego miał obowiązek złożenia w ustawowym terminie apelacji do wyższej instancji; a gdyby tego zaniedbał, powinien być do takiego działania przynaglony przez sędziego⁴⁰. Zaś po drugim wyroku orzekającym nieważność małżeństwa, jeśli obrońca węzła małżeńskiego nie złożył apelacji, małżonkowie po odczekaniu 10 dni po upływie czasu na apelację, mogli zawierać nowe małżeństwa⁴¹. Z powyższą normą mogła czasem zderzyć się norma z kan. 1989, przypominająca, że wyroki w sprawach małżeńskich

---

³⁵ KPK/17, kan. 1771; por. KPK/83, kan. 1559.

³⁶ KPK/17, kan. 1769; takiej normy nie ma w KPK/83; por. KPK/83, kan. 1562.

³⁷ Nie zostały one przejęte do nowego KPK.

³⁸ KPK/17, kan. 1983 w powiązaniu z kan. 1781 i 1786.

³⁹ Norma ta została rozbudowana i weszła w KPK/83 do kan. 1703 § 1, 1704 § 1 i 1705 § 1, zamieszczonych w rozdziale o procesie do dyspensy od małżeństwa niedopełnionego.

⁴⁰ KPK/17, kan. 1986.

⁴¹ Tamże, kan. 1987.

nigdy nie przechodzą w stan rzeczy osądzonej i dlatego zawsze mogą być ponownie rozpatrywane, gdy przedstawione zostaną nowe poważne argumenty⁴². Może się bowiem zdarzyć, że strona lub strony po prawomocnym orzeczeniu nieważności małżeństwa wstąpiły w nowe związki małżeńskie, a potem ktoś przedstawia nowe poważne dowody. Sprawa zostałaby wtedy wznowiona i niewykluczone byłoby stwierdzenie ważności małżeństwa badanego już w kilku instancjach i orzeczonego dawniej jako nieważne. Norma ta nie została powtórzona w normach o procesach małżeńskich w KPK/83.

2.7. Deklaracja ordynariusza w postępowaniu sumarycznym

Ostatni (siódmy) rozdział analizowanej części kodeksu zawiera normy szczególne. Jego tytuł można oddać jako: postępowania w przypadkach niepodlegających ogólnym normom procesu małżeńskiego. Chodzi tam o postępowanie sumaryczne w przypadkach szczególnie prostych, unormowane w kan. 1990–1992. W pierwszym z tych kanonów postanowiono, że w sytuacji, gdy w sprawie o nieważność małżeństwa z autentycznego i pewnego dokumentu wynika, że w czasie zawierania małżeństwa istniała przeszkoda różnej religii (czyli ze stroną nieochrzczonej), święceń, uroczystego ślubu czystości, węzła małżeńskiego, pokrewieństwa, powinowactwa lub pokrewieństwa duchowego, a jednocześnie istnieje pewność, że od tych przeszkód nie udzielono dyspensy, sam ordynariusz – po wysłuchaniu tylko stron i obrońcy węzła małżeńskiego, a pominiawszy inne formalności procesu – może orzec nieważność danego małżeństwa. Przeciwno tej decyzji mógł jednak obrońca węzła małżeńskiego zaapelować do sądu II instancji⁴³. Sędzia II instancji, działając podobnie jak to było w I instancji, a więc po wysłuchaniu tylko stron i obrońcy węzła małżeńskiego (ewentualnie także promotora sprawiedliwości, jeśli występował on w I instancji) decydował, czy wyrok I instancji zatwierdzić, czy sprawę zwrócić do I instancji celem nowego tam rozpatrzenia, ale już według norm zwyczajnego procesu małżeńskiego⁴⁴.

Przepisy te, w nieco zmodyfikowanej formie, weszły do kodeksu z 1983 roku jako normy szczególne (kan. 1686–1688), do stosowania w tzw. procesie opartym na dokumentach. Pewne elementy tego procesu stały się częścią składową reformy procesu małżeńskiego dokonanej przez papieża Franciszka w 2015 roku. Od tego czasu istnieją dwa rodzaje małżeńskich

---

⁴² Tamże, kan. 1903.

⁴³ Tamże, kan. 1991.

⁴⁴ Tamże, kan. 1992.

procesów skróconych: proces dokumentalny (oparty na dokumentach) oraz proces skrócony przed biskupem. Ten pierwszy normowany jest przepisami zawartymi w kanonach 1688–1690 KPK/83⁴⁵. Ten drugi rodzaj procesu, tzw. proces małżeński skrócony przed biskupem, unormowany jest przepisami zawartymi w kanonach 1683–1687⁴⁶. Do tego jeszcze bardziej skróconego procesu wymagania zostały jeszcze bardziej podniesione. Przepisy te można zastosować tylko wtedy, gdy z wnioskiem o nieważność wystąpią oboje małżonkowie (a przynajmniej za zgodą drugiego) oraz gdy dokumenty lub zeznania i okoliczności w sposób oczywisty wskazują na nieważność małżeństwa⁴⁷.

3. Trwałość i zmienność norm dotyczących procesów małżeńskich w regulacjach z 1983, 2015 i 2022 roku

Na stabilność lub ewolucję części norm CIC/17 wskazano już w trakcie powyższych analiz. Tutaj dla zwięzłego zobrazowania obydwu tych zjawisk warto przytoczyć przynajmniej niektóre normy będące wyrazem tej stabilności lub rozwoju.

3.1. Normy stabilne

Tak jak było postanowione w kan. 1972 KPK/17 tak też w kan. 1674 § 2 KPK/83 nie można zasadniczo zaskarżyć ważności małżeństwa po śmierci jednego lub obydwu małżonków.

Zgodnie z normą zawartą w kan. 1748 KPK z 1917 oraz kan. 1526 § 1 KPK z 1983, powtórzoną w art. 156 § 1 *Dignitas connubii* „Obowiązek dowodzenia spoczywa na tym, który coś twierdzi”. Chociaż w *Mitis Iudex* nie ma wzmianki o dalszym obowiązywaniu instrukcji *Dignitas connubii* lub o jej uchyleniu, to jest ona nadal obowiązująca w stosunku do norm KPK, które nie zostały usunięte lub zmienione przez papieża Franciszka w *Mitis Iudex*⁴⁸. Tak więc obowiązek udowodnienia faktu, czyli tzw. *onus probandi* spoczywa na stronie, która oczekuje uznania tego faktu przez sąd i wyprowadzenia z niego skutków prawnych. Każda ze stron powinna zatem starać się udowodnić prawdziwość faktów, na których opiera swoje żądanie.

---

⁴⁵ W latach 1983–2015 normy te zawarte były w KPK/83, kan. 1686–1688.

⁴⁶ Jednolity tekst ogłoszony w roku 2022.

⁴⁷ KPK/83, kan. 1683 w wersji od 2015.

⁴⁸ Kanoniści prezentują na ten temat różne poglądy; zob. np. Lüdicke, vor 1671/8. Prof. W. Góralski opowiada się zdecydowanie za dalszą obowiązywalnością *Dignitas connubii*; zob. W. Góralski, *Proces małżeński skrócony przed biskupem*, Płock 2017, s. 95, 98, 103.

W świetle kan. 1655 § 2 KPK/17 w każdej sprawie, w której chodzi o dobro publiczne, a więc i w sprawie o nieważność małżeństwa, strony powinny mieć adwokata lub adwokatów. Sędzia miał obowiązek zapewnienia udziału adwokata. Udział adwokatów w procesie kanonicznym regulowały przepisy kanonów 1655–1666. Szczegółowo określały one możliwości wyznaczenia lub wyboru adwokata, zasady dotyczące przyjęcia i sprawowania urzędu pełnomocnika i adwokata kościelnego, obowiązki i uprawnienia adwokatów, zasady ich wynagrodzenia oraz przepisy dyscyplinarne⁴⁹. Większość praktycznych przepisów w tym zakresie jest nadal aktualna i znana⁵⁰. Adwokaturą kościelną zajęły się też synody polskie odbyte po ogłoszeniu KPK/17⁵¹. W art. 43 Instrukcji *Provida Mater* z 1936 r., odnoszącym się do kan. 1655 § 2 KPK/17 zamieszczono sformułowania łagodzące obowiązek powoływania adwokata. Znamienne jest tam zamieszczenie (w § 1) normy zezwalającej, a nie nakazującej: „Jakkolwiek strona może działać i odpowiadać w sądzie sama, wypada jednak aby miała adwokata wybranego przez siebie lub wyznaczonego przez przewodniczącego”, a w § 2 zamieszczono normę, która wprost nie uchyla nakazu adwokackiego, lecz znacznie go osłabia: „Jeżeli oboje małżonkowie proszą o orzeczenie nieważności, wystarczy, gdy jedno z nich ustanowi adwokata, chyba że i druga strona zechce mieć swojego albo przewodniczący uzna to za potrzebne”⁵². W 1946 r. kard. Hlond zakazał udziału adwokatów w Sądzie Metropolitalnym w Warszawie. W innych diecezjach było różnie⁵³.

---

⁴⁹ Zob. T. Vanzetto, *Procuratori, avvocati e patroni: a tutela dei diritti dei fedeli*, „Quaderni di Diritto Ecclesiale”, 10(1997), s. 421–435; A. Miziński, *Status prawny adwokata w Kościele łacińskim*, Lublin 2011, s. 60.

⁵⁰ R. Sztuchmiller, *Udział adwokata w przesłuchaniach stron*, w: *Ars boni et aequi. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Remigiuszowi Sobańskiemu z okazji osiemdziesiątej rocznicy urodzin*, red. J. Wroceński, H. Pietrzak, Warszawa 2010, s. 543–553; M. Musselli, *Il ministero degli avvocati tra difesa del cliente e fedeltà alla verità e alla giustizia*, w: *La giustizia nella Chiesa: fondamento divino e cultura processualistica moderna*, Città del Vaticano 1997, s. 147–163; H. Pree, *Die Rechtsstellung des advocatus und des procurator im kanonischen Prozeßrecht*, w: *Iuri Canonico Promovendo, Festschrift für Heribert Schmitz zum 65. Geburtstag*, Hrsg. W. Aymans, K.-Th. Geringer, Regensburg 1994, s. 303–339.

⁵¹ Miziński, *Status prawny adwokata*, s. 399.

⁵² S. Congregatio de Disciplina Sacramentorum, *Instructio servanda a tribunalibus dioecesis in pertractandis causis de nullitate matrimoniorum „Provida Mater Ecclesia”*, 15 VIII 1936, AAS, 28(1936), n. 43.

⁵³ Tak oświadczała oficjalnie różnych diecezji podczas konferencji oficjalów w Warszawie organizowanych w ciągu wielu lat przez ks. prałata Stefana Koźnika, oficjale Sądu Metropolitalnego Warszawskiego.

W KPK/83 obowiązek sędziego z kan. 1655/17 został pominięty, a więc od tej pory nie ma obowiązku adwokackiego w sprawach o nieważność małżeństwa. Strony jednak dalej zawsze mogą go sobie wybrać. Zgodnie z kan. 1481 § 3 KPK/83: „W sprawie spornej, jeżeli chodzi o małoletnich albo o proces dotyczący dobra publicznego, z wyjątkiem spraw małżeńskich, stronie, która nie posiada obrońcy, sędzia ma go mianować z urzędu”. Tak więc od 1983 r. nie we wszystkich sprawach dobra publicznego, bo z wyjątkiem spraw małżeńskich, a także w sprawach małoletnich, strona ma prawo do adwokata z urzędu. W innych sprawach (a więc także w sprawach małżeńskich) ma tylko możliwość skorzystania z wyznaczenia pełnomocnika i/lub adwokata. Strona może ich ustanowić lub nie; jest to dziedzina jej swobodnego wyboru⁵⁴.

3.2. Normy zmienione

W 2015 roku w motu proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus* papież Franciszek częściowo zmienił treść kan. 1671–1693 KPK, zawierających normy specjalne do procesu o nieważność małżeństwa⁵⁵. Należy jednak pamiętać, że nie zmienił on żadnych norm ogólnych prawa procesowego, zawartych w części II i III księgi VII KPK, określających ogólne zasady procesowe oraz normy wspólne dla procesów spornych. Zmiany wprowadzone przez papieża Franciszka są dość poważne i obowiązują od 8 grudnia 2015 roku.

Ważne są wymagania prawne do przyjęcia skargi o nieważność małżeństwa. W KPK/17 nie było wyraźnych warunków przyjęcia skargi, lecz zamieszczono wyraźne polecenie dla sędziego, aby starał się doprowadzić do usunięcia ewentualnej przyczyny nieważności i uważnienia małżeństwa⁵⁶. Podobne rozwiązanie zostało w kan. 1676 KPK/83. Dopiero w *Mitis Iudex* z 2015 r. oraz w nowym wydaniu KPK (z 2022 r.) w kan. 1675 nałożono na sędziego obowiązek, aby przed przyjęciem skargi uzyskał „pewność, że małżeństwo rozpadło się w sposób nieodwracalny, tak iż nie ma możliwości wznowienia wspólnoty życia małżeńskiego”⁵⁷. Powi-

---

⁵⁴ Zob. R. Sztuchmiller, *Znaczenie udziału adwokata w kanonicznych procesach małżeńskich*, w: *Problemy z sądową ochroną praw człowieka*, t. 1, red. R. Sztuchmiller, J. Krzykowska, Olsztyn 2012, s. 58–67.

⁵⁵ MIDI, s. 16–33.

⁵⁶ KPK/1917, kan. 1965.

⁵⁷ MIDI; G. Assenmacher, *Interview Prof. Ryszard Sztuchmiller mit dem Prälat Günter Assenmacher, Offizial der Erzdioecese Köln, über das Motu Proprio „Mitis Iudex” und das Nachsynodale Apostolische Schreiben „Amoris Laetitia”*, Köln, 12 VIII 2016, s. 1.

nien on też zbadać, czy strona ma wystarczające dowody do wykazania nieważności małżeństwa. Nie wystarcza tu samo przekonanie strony o istnieniu jakiejś przyczyny lub o nieważności małżeństwa. Tak jak w każdym procesie, należy przedstawić dowody świadczące o wystąpieniu przyczyny unieważniającej, a tym samym o nieważności małżeństwa.

Wymagania dotyczące tzw. świadków *septimae manus*, zawarte w kan. 1975 CIC/17 stosowane w sprawach o nieważność małżeństwa z powodu impotencji oraz w dowodzeniu niedopełnienia, zostały w nowym kodeksie całkowicie pominięte, zapewne jako zbyt szczegółowe.

Papież Franciszek we wspomnianym wyżej motu proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus* wprowadził możliwość procesu bardziej skróconego. Oprócz zwyczajnego procesu małżeńskiego oraz dalej obowiązującego procesu opartego na dokumentach, ustanowił nową formę procesu skróconego – do zastosowania w sprawach, w których istnieją „ewidentne przesłanki nieważności”, w których skarga o nieważność małżeństwa jest poparta szczególnie oczywistymi argumentami. Aby jednak ta forma nie zagroziła zasadzie nierozzerwalności małżeństwa, sędzią w takim procesie ma być osobiście biskup diecezjalny, który powinien dać gwarancję katolickiej jedności z Piotrem w wierze i dyscyplinie kościelnej. Należy zauważyć, że wymogiem zastosowania tej formy jest przedstawienie w skardze powodowej „ewidentnych przesłanek nieważności”, wynikających z przyczyn nieważności określonych w Kodeksie prawa kanonicznego. Papież Franciszek nie zmienił bowiem przyczyn nieważności małżeństwa.

4. Wnioski

1) Wąski był zakres kompetencji sądów kościelnych w sprawach małżeńskich; w CIC/17 mogły one rozpatrywać sprawy tylko obojga ochrzczonych, a na podstawie KPK/83 mogą rozpatrywać także sprawy małżeństw, gdy tylko jedna strona jest ochrzczona.

2) Obowiązek starań o pokonanie trudności małżeńskich i ewentualne uważnienie małżeństwa ciążył nie tylko na sędziach, lecz także na innych zainteresowanych danym małżeństwem, a więc przede wszystkim na samych małżonkach.

3) Brak wyraźnie wydzielonych norm regulujących poszczególne procesy małżeńskie, zasadniczo jest o procesie o nieważność małżeństwa, nieco o *super rato*; tylko wspomina się postępowanie o separację.

4) Normy dotyczące procesów małżeńskich, których obowiązywalność skończyła się, gdyż zostały zasadniczo zmienione w KPK 1983 to

m.in.: zdolność procesowa stron (została rozszerzona), kompetencje promotora sprawiedliwości i obrońcy węzła małżeńskiego (zostały zawężone), obecność adwokatów przy przesłuchaniach.

5) Normy odnoszące się do procesu dokumentalnego stały się przerwaniem norm wydanych przez papieża Franciszka 15 VIII 2015 r. w motu proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus*; zostały one tam zliberalizowane i rozszerzone przez odniesienie ich także do spraw, gdzie nieważność małżeństwa wynika nie tylko z przeszkody małżeńskiej, lecz także z wad oświadczenia woli.

6) Wniosek wynikający nie tyle z norm prawnych, lecz z doświadczenia i nauki znakomitych kanonistów (np. sędziego rotalnego prof. Mario Pompedda, wyrażaną już wcześniej przez Platona i kard. Julliena), że nie najważniejsze są sformułowania ustalone przy stanowieniu lub rewizji prawa, lecz najważniejsze jest dobre przygotowanie (*formazione*) tych, którzy prawo stosują; sędzia, audytor czy adwokat, jeśli są dobrze uformowani mogą dobrze realizować sprawiedliwość także wtedy, gdy normy nie są najlepsze, ale jeśli nie są oni odpowiednio przygotowani, to nawet mając do dyspozycji najlepsze normy prawne mogą przysługiwać się niesprawiedliwości⁵⁸.

MARRIAGE TRIALS IN THE CIC 1917. EVALUATION OF NORMS AFTER MORE THAN 100 YEARS

Keywords: canon law, procedural law, marriage processes, changes in the law, marriage annulment, code of canon law.

Abstract: More than 100 years after the announcement of the first Code of Canon Law in the history of the Church, it is worth analyzing and evaluating the norms regarding matrimonial processes contained in this code, comparing them with the norms currently in force, in order to show which norms survived such a time and which had to be changed. It is worth examining which norms and why they have become obsolete, have been omitted, and which have been significantly changed and which have been clarified. The

---

⁵⁸ Pompedda, *Diritto processuale*, s. 39–40; zob. I. Grabowski, *Adwokatura w ustawodawstwie kościelnym*, AtK, 35(1935), s. 238–262; R. Sztymlic, *Sądownictwo kościelne w służbie praw człowieka*, Olsztyn 2000, s. 58–69 i 74–75; G.P. Montini, *De iudicio contentioso ordinario. De processibus matrimonialibus. Pars dinamica*, Romae 2004, s. 213–219; A.G. Miziński, *Adwokat gwarantem prawa do obrony w procesie kanonicznym*, w: *Urzędy sądowe – władza i służba. Materiały z ogólnopolskiego spotkania pracowników sądownictwa kościelnego w Gródku nad Dunajcem w dniach 11–12 października 2004 roku*, red. T. Rozkrut, Tarnów 2005, s. 35–64.

norms and legal institutions that were retained in the 1983 Code of Criminal Procedure, so they remained in force and lasted for over 100 years, were briefly treated as well-developed. Greater attention was paid to norms that have been omitted or changed because they are less known in the consciousness of contemporaries. In the research described in this article, the following methods were used: comparative, historical-legal and dogmatic-legal. The article found that in CIC/17 the section dealing with proceedings in matrimonial matters was more aptly named as “matrimonial matters” and not “marriage trials”, as is the case in CIC/83, because not only procedural proceedings are regulated there. In the first code, the scope of competence of ecclesiastical courts in matrimonial matters was narrower. The norms for matrimonial trials in CIC/17, which were substantially changed in CIC/83, include: procedural capacity of the parties (extended), competencies of promoter of justice and defender of the bond of marriage (restricted), presence of lawyers at hearings. It is worth noting that the norms of CIC/17 relating to the documentary process became the prototype of the norms issued by Pope Francis in 2015 in the *Motu Proprio Mitis Iudex Dominus Iesus*.

BIBLIOGRAFIA

- Codex Iuris Canonici. Pii X Pontificis Maximi iussu digestus. Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*, ed. P. Gasparri, Romae 1934.
- Codex Iuris Canonici Auctoritate Ioannis Pauli pp. II promulgatus. Kodeks prawa kanonicznego*. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu. Tekst jednolity: *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. promulgatus. Kodeks prawa kanonicznego promulgowany przez papieża Jana Pawła II w dniu 25 I 1983 roku*. Stan prawny na dzień 18 V 2022 roku. Zaktualizowany przekład na język polski, Poznań 2022.
- Jan Paweł II, Konstytucja apostolska *Divinis Perfectionis Magister*, 25 I 1983, AAS, 75(1983), s. 349–395.
- Franciszek, pap., List apostolski *motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus* reformujący kanony Kodeksu prawa kanonicznego dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa (tekst łaciński i polski), Tarnów 2015.
- S. Congregatio de Disciplina Sacramentorum, *Instructio servanda a tribunalibus dioecesanis in pertractandis causis de nullitate matrimoniorum „Provida Mater Ecclesia”*, 15 VIII 1936, AAS, 28(1936), s. 313–361.
- Assenmacher G., *Interview Prof. Ryszard Sztymiler mit dem Prälat Günter Assenmacher, Offizial der Erzdiocese Köln, über das Motu Proprio „Mitis Iudex“ und das Nachsynodale Apostolische Schreiben „Amoris Laetitia”*, Köln 12 VIII 2016.
- Bączkiewicz F., Baron J., Stawinoga W., *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 3, Opole 1958.

- Biskupski F., *Prawo małżeńskie Kościoła rzymskokatolickiego*, t. 2: *Proces małżeński*, Olsztyn 1960.
- Góralski W., *Proces małżeński skrócony przed biskupem*, Płock 2017.
- Grabowski I., *Adwokatura w ustawodawstwie kościelnym*, *AtK*, 35(1935), s. 238–262.
- Grocholewski Z., *Panoramica sulle novità del nuovo diritto processuale canonico*, w: *Il matrimonio nel nuovo Codice di Diritto Canonico*, red. Z. Grocholewski, M. Pompedda, C. Zaggia, Padova 1984, s. 126–195.
- Grocholewski Z., *Révision du procès canonique*, „*Studia Canonica*”, 17(1983), s. 357–385.
- Lüdicke K., *Prozeßrecht*, w: *Münsterischer Kommentar zum CIC*, Essen 1985 (16 Erg. Lfg. XI 1991).
- Miziński A.G., *Adwokat gwarantem prawa do obrony w procesie kanonicznym*, w: *Urzędy sądowe – władza i służba. Materiały z ogólnopolskiego spotkania pracowników sądownictwa kościelnego w Gródku nad Dunajcem w dniach 11–12 października 2004 roku*, red. T. Rozkrut, Tarnów 2005, s. 35–64.
- Miziński A., *Status prawny adwokata w Kościele łacińskim*, Lublin 2011.
- Montini G.P., *De iudicio contentioso ordinario. De processibus matrimonialibus. Pars dynamica*, Romae 2004.
- Musselli M., *Il ministero degli avvocati tra difesa del cliente e fedeltà alla verità e alla giustizia*, w: *La giustizia nella Chiesa: fondamento divino e cultura processualistica moderna*, Città del Vaticano 1997, s. 147–163.
- Pompedda M.F., *Diritto processuale nel nuovo Codice di Diritto Canonico: revisione o innovazione?*, Roma 1983.
- Pompedda M.F., *Studi di diritto processuale canonico*, Milano 1995.
- Pree H., *Die Rechtsstellung des advocatus und des procurator im kanonischen Prozeßrecht*, w: *Iuri Canonico Promovendo*, Hrsg. W. Aymans, K.-Th. Geringer, Regensburg 1994, s. 303–339.
- Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1988.
- Sztychmiller R., *Proces ogólny w CIC 1917. Wybrane zagadnienia po 100 latach*, w: *Non nova sed nove. Codex Iuris Canonici 1917 w setną rocznicę promulgacji*, red. K. Burczak, Lublin 2018, s. 103–117.
- Sztychmiller R., *Sądownictwo kościelne w służbie praw człowieka*, Olsztyn 2000.
- Sztychmiller R., *Udział adwokata w przesłuchaniach stron*, w: *Ars boni et aequi. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Remigiuszowi Sobańskiemu z okazji osiemdziesiątej rocznicy urodzin*, red. J. Wroceński, H. Pietrzak, Warszawa 2010, s. 543–553.
- Sztychmiller R., *Znaczenie udziału adwokata w kanonicznych procesach małżeńskich*, w: *Problemy z sądową ochroną praw człowieka*, t. 1, red. R. Sztychmiller, J. Krzykowska, Olsztyn 2012, s. 57–69.
- Vanzetto T., *Procuratori, avvocati e patroni: a tutela dei diritti dei fedeli*, „*Quaderni di Diritto Ecclesiale*”, 10(1997), s. 421–435.